

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
GOD. 33, BR. 3, 65–96, ZAGREB, VELJAČA 1986.

O USTROJSTVU NEKIH ODNOSA U NADREČENIČNIM CJELINAMA

Zrinjka Glovacki-Bernardi

Istraživanja i teoretsko-metodološka razrada jezičnih jedinica nadrečeničnih struktura u anglosaksonskoj, francuskoj, sovjetskoj i njemačkoj lingvistici već su uobičajena. U nas je početak razbijanja rečeničnih okvira označio Josip Silić svojim po mnogočemu pionirskim djelom *Od rečenice do teksta*.¹

Novo je u Silića prije svega određivanje sintaktičkih odnosa ne samo na razini rečenice već i na razini teksta:

„Rečenica kao jedinica govora dobiva svoj puni smisao u nadrečeničnom jedinstvu (složenom sintaktičkom jedinstvu, složenoj sintaktičkoj cjelini, proznoj strofi, komponenti teksta, diskursu itd.) kao najvišoj i najsloženijoj razini sintakse. U njemu je ona združena s drugom rečenicom te zajedno s njome čini strukturno, smisaono, ritmo-melodijsko i stilističko jedinstvo.”²

Povezivanje rečenica u nadrečeničnu cjelinu, odnosno prijelaz iz jedne rečenice u drugu može biti linearnog ili paralelnog karaktera. Kod linearnog prijelaza sljedeća rečenica izlazi iz prethodne, u njoj se doznaje nešto novo o sadržaju prethodne rečenice, dok kod paralelnog prijelaza sljedeća rečenica ne izlazi iz prethodne rečenice već je kao i ova varijacija opće teme nadrečeničnog jedinstva.

Silićeva se metoda razlikuje od izvangramatičkog modela opisa teksta i bliža je metodi rečeničnih parova. Ove su dvije metode ujedno i osnovne metode tekstualne lingvistike kojima ona nadilazi postavke tradicionalne gramatike i ustanovljava se kao zasebna disciplina. U njezine se zadatke ubraja i karakteriziranje različitih vrsta tekstova s različitim tekstualnim funkcijama. Pri tom naravno valja prije svega ispitati sastavnice teksta –

¹ *Od rečenice do teksta – teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva*, Zagreb, 1984.

² Isto, str. 7.

njihovu učestalost, međuodnose, gustoću i složenost mreže tih odnosa. Silić se tako bavi ustanovljavanjem osnovnog semantičko-gramatičkog reda riječi uvjetovanog suodnosom rečenica, tj. (kon)tekstom, zatim stilističkom inverzijom reda riječi s obzirom na stupanj komunikativnog dinamizma, ekonomijom izraza te kontekstualnom uključenošću složene rečenice.

Signale kontekstualne uključenosti rečenice Silić naziva kontektorima, a dijeli ih na gramatičke, leksičko-gramatičke, leksičke i stilističke s pomno razrađenim podgrupama.³

Pokušat ću se nadovezati na Silićeve postavke o strukturiranju nadrečeničnih cjelina ispitujući prijelaze iz rečenice u rečenicu. Naime, upravo se prijelaz iz jedne rečenice u drugu, bez obzira radi li se o linearnom ili paralelnom, pokazuje kao jedno od ključnih mjesta u postupku gradnje nadrečeničnih jedinica. Ispitat ću elemente koji se javljaju na prijelazu iz jedne rečenice u drugu s obzirom na veznu, foričku funkciju tih elemenata, odnosno s obzirom na mogućnost povezivanja upozoravanjem na ono što je prethodilo ili na ono što će uslijediti.

Naziv *anafora* tekstualna je lingvistika preuzela od retorike. U retorici se tim nazivom označava ponavljanje jednog dijela rečenice na početku sljedeće grupe riječi; s obzirom na različite sintaktičke i metričke odnose razlikuju se i različite podvrste anafore.⁴ Retorički elementi imaju dvije osobine koje imaju i svi gramatički elementi – svaki element, i retorički i gramatički, može biti različito aktualiziran, tj. može dobiti različite sadržaje. Druga im je zajednička osobina da je aktualizacija i retoričkog i gramatičkog sustava uglavnom mehanizirana.

Tekstualna lingvistika upotrebljava pojam anaforičkih odnosa u puno širem smislu, što je i razumljivo, jer se retorika bavi ograničenom vrstom tekstova jedinstvene namjene, dok se tekstualna lingvistika bavi problemom tekstualnosti uopće.

U tekstualnolingvističkoj literaturi upotrebljava se uglavnom naziv anaforika, govori se o anaforičkim elementima, bez razlikovanja anaforičkog i kataforičkog što znači bez razlikovanja smjera povezivanja – anaforički elementi ukazuju na ono što im prethodi u tekstu, a kataforički na ono što će tek uslijediti. Tako npr. Peter Hartmann razlikuje tvorbene i oblikovne konstituente. Tvorbeni konstituenti mogu se međusobno kombinirati i manifestiraju se u anaforici, pod kojom on podrazumijeva ukazivanje unatrag i unaprijed u tekstu.⁵

Neki autori pod pojmom anafora podrazumijevaju sintagmatsku supstituciju u kojoj onaj element koji se zamjenjuje (supstituendum) prethodi onom elementu koji ga zamjenjuje (supstituens).⁶

³ Isto, str. 109–133.

⁴ S obzirom na različite sintaktičke i metričke odnose razlikuju se: anafora između početaka stihova koji slijede jedan drugi; anafora između početaka i sredine stiha; anafora ponavljanjem čitavih stihova; anafora na različitim mjestima u stihu; sintaktička anafora u prozi; usp. H. Lausberg, *Elemente der literarischen Rhetorik*, München, 1967.

⁵ Usp. P. Hartmann, *Text, Texte, Klassen von Texten in Strukturelle Textanalyse*, Hildesheim-New York, 1972.

⁶ Usp. npr. R. Harweg, *Pronomina und Textkonstitution*, München, 1968.

Podrobnije određenje anaforičkih i kataforičkih odnosa nadrečeničnog jedinstva moguće je u okviru izvangramatičkog modela tekstova.⁷ Osnovni odnosi među dijelovima teksta u okviru ovog modela jesu međuzavisnost i međusobna uvjetovanost, a temelje se na jedinstvu sastavnica teksta. Cjelovitost odnosa među sastavnicama uvijek treba promatrati u okviru cjeline, sustava teksta. Stoga se i pristup opisu teksta kao sustava razlikuje od opisa teksta kao zbira rečenica.

Odnosi međuzavisnosti i međusobne uvjetovanosti sastavnica teksta vezne su, foričke, naravi što znači da se nadovezuju na prethodno ili ukazuju na sljedeće, i jedna su od osnovnih pretpostavki funkcioniranja cjelina na nadrečeničnoj, transfrastičkoj razini. Smatram da s obzirom na smjer povezivanja s kontekstom, ovisno o tome ukazuju li na prethodno ili sljedeće, i svi konektori, koje posebno opisuje Silić, imaju foričku, tj. ili anaforičku ili kataforičku funkciju.

Određene su vrste riječi po prirodi stvari anaforičke ili kataforičke, ukazuju na prethodno ili sljedeće; mislim prije svega na zamjenice i priloge, a na određenim mjestima u rečenici svi jezični elementi poprimaju ovu funkciju, npr. na prijelazu iz rečenice u rečenicu.

Pokušat ću se nadovezati na Silićeva istraživanja provjerom ove postavke ispitujući način prelaženja u nadrečeničnom jedinstvu, odnosno smjer povezivanja i uspostavljanja kohezivnog jedinstva većih jezičnih cjelina. Znakom označit ću kataforički, a znakom anaforički odnos. Započinjem opisom jezičnih sredstava kataforičke naravi, tj. opisom onih elemenata ili kombinacija koji ukazuju na ono što će uslijediti u tekstu.⁸

Prvi od načina uspostavljanja kataforičkih odnosa jest pomoću reda riječi:

Na visokoj temperaturi pali smjese kaolina, glinenca i kvarca pa dobiva finu kame-njaču i prozračni porculan.

U nekom kutku Umjetničkog paviljona opaža se nevelika kolekcija (a broji 41 izložak) modnog nakita izrađenog od kože.

Jednu od nedoumica izazvala je ova samostalna izložba i time što neki misle da se održava u sklopu Zagrebačkog salona.

U navedenim se primjerima kataforički odnosi ostvaruju redanjem dijelova rečenice na način koji odstupa od uobičajenog, npr. umjesto *Ova samostalna izložba izazvala je jednu od nedoumica . . . / Jednu od nedoumica izazvala je ova samostalna izložba . . .* Na taj se način razbija uobičajeno linearno ustrojstvo rečenice posljedica kojega je povećano zanimanje čitatelja za ono što dolazi, ono se potpuno usmjerava na elemente koji će uslijediti. Kataforičko ustrojstvo rečenice pokazuje dakle jače naglašenu dinamiku, a uvjetovano je prije svega komunikacijskom situacijom, željom da se usmjeri pažnja čitatelja.

⁷ Usp. Ursula Oomen, Systemtheorie der Texte, u *Lektürekolleg zur Textlinguistik*, ur. Kallmeyer et. al., sv. 2, Frankfurt/M. 1977.

⁸ Analizirani su novinski članci Vjesnikova dodatka „Sedam dana”.

Takva kombinacija jezičnih sredstava, koja kao cjelina ukazuje na ono što će uslijediti, često u sebi sadrži elemente koji su sami po sebi forički označeni, prije svega zamjenice, tako da se još čvršće uspostavlja nadrečenično jedinstvo povezivanjem u dva smjera istovremeno – unatrag i s onim što će uslijediti. Evo nekoliko primjera:

U ovo traženje ishodišne točke rasprave o marksizmu i socijalizmu uključio se i M. B. iz Splita . . .

Red riječi u ovom primjeru kataforičke je naravi, a sintagma *ovo traženje* anaforičke i nadovezuje se na sadržaj prethodnog odlomka.

U tom kontekstu utvrdio je da u nas još uvijek dominira klasni princip raspodjele prema položaju, koji ne zavisi od rada . . .

S tim kičem, kao bičem, postalo je već dosadno.

U ta dva primjera ponovno je red riječi kataforički označen, a sintagme *u tom kontekstu* i *s tim kičem* odnose se na sadržaj rečenica koje im prethode u tekstu.

Zamjenicama se gotovo automatski pripisuju anaforička svojstva, međutim, analiza tekstova pokazuje da na mjestu spajanja dviju rečenica, odnosno unutar složene rečenice, znaju imati i kataforičku funkciju:

Ono što su pojedinci činili u kuloarima konačno je trebalo dobiti i službeni okvir . . .

Oni koji su došli napisali su: predivno, krasno, divno, fantastično, famozno, fenomenalno.

U istoj se, kataforičkoj funkciji, na ovome mjestu mogu pojaviti i druge vrste riječi:

Doista je smiješno očekivati ulaske na mala vrata . . .

Možda se posljednjih godinu dana (sasvim prozaičan razlog) – objašnjava autorica – kod zagrebačkih keramičara javila kriza . . .

Je li to prvi korak koji će slijediti ostali „krojači” kože u Jugoslaviji, pokazat će vrijeme.

Anaforički se odnosi u nadrečeničnom jedinstvu, koji se katkad protežu na više odlomaka ili pak kroz čitav tekst, ostvaruju prije svega ponavljanjem istih leksičkih jedinica:

Sastanku nije prisustvovala ni polovica članova . . .

Ovo je prva rečenica odlomka, a u prethodnom odlomku nailazimo na rečenicu:

Naime, na jednom od sastanaka analiziran je i ovogodišnji MES.

U sljedećem primjeru ponavlja se element spominjan na početku teksta, a između njegovog prvog i ponovljenog javljanja nalazi se nekoliko odlomaka:

Cijeli je projekt dobio ime „Irena”.

i četiri odlomka dalje:

„Irena” je prošle godine na tržište izbacila 70.000 proizvoda i ostvarila dobit od 12.000.000 dinara.

Ponavljjanje se može ostvariti i opetovanjem istoznačnih, ali stilističkih različitih elemenata:

Artizana čudne privlačnosti.

Artizana stoji umjesto imena poznate keramičarke navedenog u prvom odlomku teksta.

Najučestaliji način ostvarivanja anaforičke funkcije jest supstitucijom. Supstituirati se mogu pojedini jezični elementi:

Oni nisu analizirali MES, niti govorili o festivalu na način koji bi se očekivao od kazališnih poslenika.

(Supstituendum se nalazi dvije rečenice prije.)

Za njih nije bitno uopće to što su opće ocjene 24. MES-a bile izvrsne.

(Supstituendum se nalazi tri rečenice prije.)

Osim pojedinih elemenata supstituirati se mogu i veće cjeline:

Upravo to je ono što najviše zabrinjava pojedinca.

(Supstituira sadržaj triju prethodnih rečenica.)

Kao što ovakvi individualni pokušaji ostaju tek znak da neka mala ljubav tinja između jednih i drugih . . .

(Supstituira sadržaj prethodnog odlomka.)

Treću grupu konektora, s obzirom na njihovu foričku funkciju, tvore oni koji istovremeno imaju anaforičko i kataforičko značenje, istovremeno ukazuju unatrag i na ono što će uslijediti, a radi se uglavnom o veznicima:

Ali nikada se ne kupuje kože, već se radi od ostataka koji na izvjestan način uvjetuju dizajniranje.

Ili kako je slikovito rekao I. S., film može početi onog časa kad iz opće slike stalnim uvećanjem dođemo do leša u grmlju.

Veznici *ali*, *ili* nadovezuju se na sadržaj konteksta i ukazuju na ono što će uslijediti.

Istovremeno uspostavljanje i kataforičkih i anaforičkih odnosa posebno je naglašeno kod veznika *i*, npr.:

Čast rijetkim izuzecima, ali sarajevski kritičari bili su toliko inferiorni da se neupućeni promatrač mogao pitati – kako festival postoji 24 godine, a da se nisu pojavili i njegovi kritičari i kroničari, ljudi koji bi zajedno sa svojim gostima valorizirali sve ono što se događa na MES-u.

I upravo ti nijemi promatrači i poklonici teatra koji su bili svjesni svojih šturih pozicija u jugoslavenskom kazališnom životu . . .

Veznik *i* u ovom primjeru ne povezuje samo dvije rečenice već i dva odlomka. Shema ovog načina povezivanja u nadrečenične cjeline bila bi: $A + B = C$.

Pokušala sam opisati neke od mogućnosti realizacije foričkih, tj. anaforičkih i kataforičkih odnosa na mjestu prelaženja iz rečenice u rečenicu. Ovom se opisu mogu pro-

naći brojni nedostaci, nisam npr. odredila što je zapravo „nadrećenićna cjelina“, da li jedino zbir dviju susjednih rećenica, ali sam prije svega željela nagovijestiti nove mogućnosti u opisu međudnosa jezićnih elemenata podrobnija obrada kojih tek predstoji.

Zasada možemo ustvrditi da su forićki odnosi logićko-semantićke naravi, a time i jedna od znaćajki teksta na logićko-semantićkoj razini; pomoću njih se uspostavljaju semantićki odnosi koji nadilaze znaćenjsku strukturu pojedine rećenice i na taj naćin gradi semantićka koherentnost, odnosno semantićka kohezija teksta.

Na logićko-gramatićkoj se razini upravo na temelju anaforićkih ili kataforićkih odnosa može ustanoviti kako se grade mikrostrukture, odnosi međ susjednim rećenicama, i makrostrukture koje se temelje na posrednim odnosima u tekstu.

Zadovoljavajući opis i sustavni prikaz ovih odnosa pridonijeli bi i rješenu jednog od osnovnih problema tekstualne lingvistike – razotkrivanju i opisu unutrašnje, kontekstualne jezićne strukture teksta.

S a Ź e t a k

Zrinjka Glovacki-Bernardi, Filozofski fakultet, Zagreb
UDK 801.56:808.62, izvorni znanstveni ćlanak, primljen za tisak 8. sijećnja 1986.

On the Structure of Some Relations in Transphrastic Units

The article deals with some possibilities of structuring cataphoric and anaphoric relations on the transphrastic level and defines them as a characteristics of the semantic cohesion and elements of the micro- and macrostructure of the text.

IZLAGAĆI I SLUŠAĆI U VREMENSKOM PROCJEPU

Zrinka Babić

Sjedim pa danima gledam naš televizijski program. Sve sami analfabeti! Gotovo nitko ne zna ništa napamet reći. I ono što ćitaju, mućaju! Nemaју pojma o jeziku, o sintaksi, o naglasku! Deklamira se kao u osnovnoj školi. Nemamo govornika koji bi sjeo pred ekran i govorio napamet o nekim stvarima, koje nas, dabome, zanimaju, govorio a da ne ćita i ne zamuckuje. I kad bi ćovjek nešto o tome napisao, ne bi svakako dobro prošao, a trebalo bi o tome oštro i beskompromisno pisati i govoriti. Nismo ni gluhi ni slijepi, gledamo mi i inozemne televizijske programe i slušamo radio.

M. Krleža, 14. travnja 1975.

UVOD

Znanstveni i stručni skupovi namijenjeni su osobnom upoznavanju ljudi koji se bave istim, slićnim ili srodnim područjem kako bi jedni druge obavijestili što i kako rade. Tako svatko od njih može saznati o trenutaćno proućavanim problemima u struci.